

М. БЕРДЯЄВ ПРО ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОГО НІГІЛІЗМУ

Попков В.В. (м. Одеса)

Анотації

У статті дана інтерпретація точки зору М. Бердяєва на російський нігілізм як специфічне соціальне явище, що розуміється в контексті російської духовної історії. Для соціальної практики XXI століття є актуальною бердяєвська оцінка російського нігілізму, як течії, що мала релігійно-православні джерела, хоча і в перетвореній формі.

In the article is given the interpretation of Berdyaev's viewpoint to the Russian nihilism as specific social event, understanding in the context of the Russian spiritual history. The Berdyaev's valuation of the Russian nihilism, as the trend, which have had religious-orthodox sources, but in convert form, - is very actual to social practices of XXI century.

Ключові слова

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ, НІГІЛІЗМ, ДОБРОЛЮБОВ, ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ, ПИСАРЄВ, БЕРДЯЄВ, ПРАВОСЛАВ'Я, ЕСХАТОЛОГІЯ, АСКЕЗА, ДУХОВНА ІСТОРІЯ

Вступ

Стаття підготовлена в рамках докторського дисертаційного дослідження "Персоналістична революція як соціально-філософська концепція ХХ – початку ХХІ століття. (На матеріалах творчості Миколи Бердяєва)". Метою дослідницької роботи, результати якої викладені в даній статті, є вивчення бердяєвського підходу до проблематики російського нігілізму. Такий герменевтичний прийом дозволяє висвітити ті особливості нігілізму як специфічного соціального та ідеологічного руху в Росії, які до Бердяєва і після нього розглянуті не були.

Мета статті:

- проаналізувати точку зору М.Бердяєва на феномен російського нігілізму;
- визначити імперативи нігілізму – соціальний, інтелектуальний, естетичний, моральний;
- обґрунтувати феномен російського нігілізму як соціальний феномен.

Обговорення проблеми

М.Бердяєв визначає російський нігілізм як радикальну форму російського просвітництва [9, 114]. М. Лосський, в свою чергу, вважає, що слово -"нігілізм" у публіцистичному змісті вперше вжив М.І. Надєждін у статті "Сонмище нігілістів". Стаття була опублікована в журналі "Вісник Європи". Новий термін був підхоплений російським

суспільством і одержав широке поширення після того, як у романі "Батьки і діти" Тургенєва Базаров був названий нігілістом [1; 61].

М. Бердяєв був переконаний, що російський нігілізм – органічно російське явище. Він виник на духовному ґрунті православ'я. Нігілізм став своєрідною перекрученою формою релігійності, хоча за своєю зовнішньою формою був радикальним і атеїстичним. Якщо подивитися з одного боку, то нігілізм заперечував Бога, дух, душу, норми та вищі цінності. Однак у цьому атеїстичному тотальному запереченні мимоволі розкривається потаєне православне світозаперечення. У нігілізмі є відчуття світу, що лежить у злі, викриття гріховності всякого багатства і розкоші, всіляких "надмірностей" у мистецтві та думці. Бердяєв розцінює цей стан думки як вивернуту навиворіт православну безблагодатну аскезу.

М. Бердяєв виділяє два типи російського нігілізму: нігілізм у вузькому сенсі слова та нігілізм як широкий суспільний рух другої половини XIX ст. Під нігілізмом першого типу малася на увазі емансипаторська інтелектуальна течія 60-х років, головним ідеологом якої вважався Писарєв. Масштаб нігілізму другого типу викладений у фразі Достоєвського: "Ми всі нігілісти". Знаковими фігурами тут були Добролюбов і Чернишевський. Елементи нігілізму Бердяєв знаходить і в Леніна, хоча він жив у зовсім іншу епоху.

З точки зору М. Бердяєва, аналогів російському нігілізму Європа не знала. В ньому з найбільшою силою і з найбільшим максималізмом проявилися імперативи поведження революційної інтелігенції – соціальний, інтелектуальний, естетичний, моральний.

Соціальний імператив нігілізму полягав у вимозі віддати всі сили звільненню земної людини, трудового народу від непомірних страждань. Він був націлений на створення умов щасливого життя, на знищення марновіств, умовностей, норм і відвернених ідей, які, на думку нігілістів, поневолювали й обманювали суспільство. В очах нігілістів гріховними вважалися держава, право, традиційна мораль, тому що всі ці інститути виправдували поневолення людини і народу.

Інтелектуальний імператив нігілізму зводився до того, щоб аскетично задовольнятися *природничими науками*, які руйнують традиційні вірування, скидають забобони. З гуманітарних наук визнавалася тільки *політична економія* і лише у формі вчення про більш справедливую організацію соціального ладу. Якщо ж оцінювати російський нігілізм у цілому, як світогляд, то це була, по суті, все та ж православна есхатологія, тільки атеїстично виражена. У нігілізмі, як і в есхатології, проглядалася та ж вимога, щоб історія скінчилася і почалося зовсім нове позаісторичне або понадісторичне життя. Тільки аргументи наводилися вже не з посиланнями на Біблію або Євангеліє, а на політекономію та природничі науки. Нігілістичний світогляд був націлений на головне: звільнення людини *природної* з оковів її неприродного суспільного становища. Російські нігілісти всі суцільно

були матеріалістами. Більш витончена філософія оголошувалася гріхом. У цьому проявлявся розумовий аскетизм нігілістів. Це була своєрідна форма просвітительства. На відміну від просвітительства Вольтера і Дідро, які не були нігілістами, матеріалізм нігілістів перетворився у своєрідну догматику і теологію. На відміну від класичних російських вчених нігілісти-просвітителі не були людьми науки. Це були *віруючі* люди, притому догматично віруючі. Не бути матеріалістом у цьому середовищі означало бути морально підозрілим. Якщо Ви не матеріаліст – значить Ви проти звільнення народу. Ці мотиви виявляються згодом і в комуністичному світогляді.

Естетичний імператив нігілізму зводився до перевернутого аскетично-православного ставлення до культури. Відомо, що аскетичне православ'я схильне було бачити гріховність у культурній творчості. Згодом у літературі це виразилося у формі болісних сумнівів російських письменників, діячів культури щодо соціальної виправданості їхньої творчості. Наскрізною темою соціальної думки 70-х років XIX століття була тема ціни, якою купується культура і, відповідно, боротьба проти метафізики і естетики. Нігілісти змінили тип російської культури. Естетично вона стала нижче, ніж дворянська культура 40-х років XIX століття – культура Чаадаєва, Грановського, Герцена. Змінилися також свідомість і теми культури. Це було вже визначене Бєлінським в останній період його життя. Якщо "ідеалісти" 40-х років цікавилися головним чином гуманітарними науками – філософією, мистецтвом, літературою, то нігілісти 60-х років "пішли" у природничі науки та політичну економію. Це сформувало основи наступного, комуністичного етапу російської революції. Спостерігаючи ці тенденції в російському духовному житті, М.Бердяєв виводить цікаву закономірність: культура досягає своїх вершин шляхом аристократичного відбору. Демократизація, поширення культури вшир веде до її зниження. Лише пізніше шляхом формування в новому середовищі нового духовно елітарного шару рівень культури знову може підвищитися.

Моральний імператив російського нігілізму будувався на вимозі уходу зі світу, що лежить у злі, розриву з сім'єю та будь-яким налагодженим побутом. Росіяни з їх есхатологічним світовідчуттям набагато легше йшли на цей розрив, ніж люди західної культури. Примітно те, що всі ці матеріалісти, нігілісти й атеїсти, не розуміючи, а найчастіше, заперечуючи таємницю Хреста, ішли на цей Хрест заради земних практичних суспільних справ. Вони всією душею були спрямовані до майбутнього, але особисто для себе нічого не очікували – ані в земному житті, ані в житті загробному. Такий тип людського самозречення не знала жодна країна, крім Росії.

Не випадково в російському нігілізмі велику роль зіграли семінаристи, діти священників, що пройшли православну школу. Наприклад, Добролюбов і Чернишевський були синами протоієреїв, М. Бердяєв про особливості російського нігілізму

училися в духовній семінарії. З одного боку обскурантистська атмосфера семінарій, догматичне православ'я штовхнуло їх з почуття протесту в протилежну сторону – до матеріалізму й атеїзму. З іншого боку православна школа виробила в майбутніх ідеологах революційного нігілізму психологію аскетичного світозаперечення. Семінаристи та різночинці дали приклад нової духовної структури – більш суворої, більш моралістичної, виробленої більш жорстокою школою життя, ніж та, в якій вирости їхні попередники – революційне дворянство. Ключ до розуміння зародження нігілізму як широкої суспільної течії та російської революційності 60-х років XIX ст. дає образ **Миколи Добролюбова**. М. Бердяєв відзначає, що в нього "була структура душі, з якої виходять святі" [2; 41]. Характерний "Щоденник" Добролюбова, в якому він описував своє дитинство і юність. Він був вихований в обстановці щирої православної релігійності. В ранній молодості сам був дуже релігійний. В нього було сильне почуття гріха і прагнення до постійного покаяння. Найнікчемніші гріхи його дуже мучили. Добролюбов являв собою тип людини чистої, суворої, серйозної, цільної, позбавленої всякої гри, що була властива дворянському поколінню інтелігенції.

Однак у ситуації крутого і трагічного перелому своєї долі Добролюбов зневіряється. Він вражений тим, що вмирає його улюблена мати. Він не може змиритися з тим, що в такого, сповненого несправедливостей і страждань, світу є всеблагий і всесильний Творець. Він також не може змиритися з побутом російського духівництва. На його думку, цей побут позбавлений того рівня духовності та святості, якого вимагає православна ідея. Він відчуває себе оточеним "темним царством". Він переконаний: людина сама повинна нести промінь світла в це "темне царство". Потрібна освіта, потрібна зміна всього ладу життя. В листі до С.Т. Славутінського Добролюбов у такий спосіб визначає характер діяльності революційної демократії, тих самих "нігілістів", яких з такою тривогою розглядав Тургенєв. Добролюбов так формулює свою позицію: "... ми от уже третій рік зі шкіри ліземо, щоб не дати заснути суспільству", щоб сприяти розв'язанню "сучасної плутанини" не інакше як "самобутнім впливом народного життя" [3; 560-561]. Він закликає "групувати факти російського життя, що вимагають виправлень і поліпшень". Він прагне "викликати читачів на увагу до того, що їх оточує, треба колоти очі всякими мерзенностями, переслідувати, мучити, не давати відпочинку – до того, щоб огидним стало читачеві все це багатство бруду, щоб він, зачеплений, нарешті, за живе, підхопився з азартом і вимовив: "Так що ж, мов, це за каторга! Краще вже пропадай моя душа, а жити в цьому вирі не хочу більше" [3; 561].

Добролюбов не був настільки екстремальний як Писарєв у запереченні естетики. Але й для нього естетика була "предметом розкоші". Надлишкова розкіш естетики в його сприйнятті занадто

віддаляла від життя. До мистецтва, особливо, до літератури Добролюбов підходив з позицій суспільної доцільності. Він вважав, що література зобов'язана стати керівною силою суспільства, формувати в нього правильні прагнення. А це можливо за умови, якщо вона, в свою чергу, правильно відбиває ідеї та тенденції, які визначають внутрішній зміст майбутніх суспільних змін [Див.: 3; 89-90]. Переживши трагедію втрати релігійної віри, Добролюбов хоче тільки **земного щастя** для людини і народу. Іншої, крім цієї, мети він не бачить. Сам він ніякого щастя не пізнав. Життя його було безрадіним. Майже юнаком він помер від сухоти. Після смерті Добролюбова Чернишевський, оцінюючи його роль в ідейній боротьбі 60-х років, називав його найбільш послідовним представником революційної демократії та кращим захисником російського народу. Він навіть ставив його вище за себе [Див.: 4; 490]. М. Бердяєв, міркуючи над долею Добролюбова, підкреслює одну характерну рису російського нігілізму: *його можна представити тільки як рух юності*. В старості він носить відразливий, огидний характер.

М. Бердяєв таку ж щиросердечну структуру бачить і в "володаря дум" **М.Г. Чернишевського**. Його популярності багато в чому сприяв мученицький ореол, що оточував його після цивільної страти та висилки на каторгу. Чернишевського звинуватили в складанні прокламацій до селянства, підбурюванні до бунту. При цьому звинувачення було засновано на неправдивих свідченнях. Вирок був суворим – сім років каторги і дванадцять років у Східному Сибірі у винятково тяжких умовах. Всі випробування були винесені їм подвижницьки. Сучасники відзначали, що в нього була християнська душа і його відрізняли риси святості. Соціальне походження Чернишевського – таке ж, як у Добролюбова. Він був сином протоієрея, виховувався в духовній семінарії. Був справжнім енциклопедистом за масштабом своєї освіченості. Коло його інтересів – філософія, богослов'я, історія, політекономія, природничі науки. Економічні роботи Чернишевського цінував Маркс. Вигляд Чернишевського ніяк не в'язався з виглядом барикад і селянських повстань. За темпераментом він був книжковою, кабінетною людиною. Незважаючи на свою велику вченість, Чернишевський не був людиною високої культури. Його естетичне кредо формувалося в духовній атмосфері семінаристів і різночинців. Воно зводилося до неухильного ствердження крайнього матеріалізму в стилі Фейєрбаха в усіх сферах духовного життя. Це був філософськи наївний занепалий матеріалізм, і тому він не міг не привести до несмаку в естетиці. Чернишевський найбільш повно виразив **моральне кредо** російського нігілізму. Специфічно російський парадокс полягав у тім, що і Чернишевський, і Добролюбов заради здійснення соціальної правди стали заперечувати релігійну моральність, піднесені ідеї, сталі апологетами грубого матеріалізму та утилітаризму. Це, насамперед, М. Бердяєв про особливості російського нігілізму

виразилося в їхній утилітарній моралі розумного егоїзму, котра, як це не є парадоксальним, проголошувалася з високих спонукань, з любові до добра. Принципи цієї моралі з найбільшою повнотою були висловлені в романі Чернишевського "Що робити?". Герой роману Рахметов спить на цвяхах, щоб загартувати свій характер і привчити себе виносити страждання та муки. Показовою є також значеннева частина тези про "свободу любові". Це не була проповідь розбещеності, навпаки, вона означала вимогу щирості в почуттях, звільнення від будь-яких умовностей неправди та гноблення, заперечення рабської моралі "Домострою".

Соціалізм Чернишевського носив ще частково народницький, частково утопічний характер. "Сон Віри Павлівни" являє собою соціалістичну утопію, в якій влаштовуються кооперативні майстерні. Майбутнє соціалістичне суспільство Чернишевський зображує у вигляді федерації виробничих товариств, які утворюються під керівництвом демократичної держави та перебувають між собою в економічних зв'язках. Але й соціалізм, на думку Чернишевського, не є щось раз і назавжди дане, закінчене. Цей суспільний лад у своєму розвитку повинен привести до ще більш досконалої організації суспільства, яку Чернишевський назвав комунізмом. Комунізм "бере за основу суспільного устрою ідеал більш високий, ніж принципи соціалізму. Саме тому епоха комуністичних форм життя, імовірно, належить майбутньому, ще набагато більш віддаленому, ніж ті, може бути, також дуже далекі часи, коли зробиться можливим повне здійснення соціалізму" [5; 831]. Соціалізм і комунізм різняться за принципом розподілу. Якщо при соціалізмі узагальнені засоби виробництва і земля, то при комунізмі усупільнений і розподіл. Люди одержують продукти за їх потребами. Плеханов у своїй книзі про Чернишевського визнає його одним з попередників утопічного соціалізму в 60-ті роки XIX сторіччя. Саме для того, щоб читати Чернишевського Маркс починає вивчати російську мову. Найбільш самостійної виглядає **економічна теорія** Чернишевського. На відміну від багатьох народників він не був принциповим супротивником індустріального розвитку. Однак у силі залишається традиційна для російської думки дилема: чи можливо уникнути капіталістичного шляху розвитку, або Росії уготована спільна з капіталістичною Європою доля? Чернишевський цю дилему вирішує обґрунтуванням того, що Росія може скоротити до нуля тривалість капіталізму та прямо перейти від нижчих форм господарства до господарства соціалістичного. Саме ця теза лягла в основу комуністичного, ленінського плану некапіталістичного шляху розвитку, вважає М. Бердяєв. Інтерес представляє розгляд протиріччя між *національним багатством і народним добробутом*. У капіталістичних країнах, на думку Чернишевського, національне багатство зростає, а народний добробут зменшується. Центральним пунктом, який вирішує

це протиріччя, Чернишевський слідом за іншими народниками бачить *селянську громаду*. Він стверджує, що третій, вищий, соціалістичний період розвитку буде схожий на первісний нижчий. У сфері **соціології** Чернишевський, подібно до Герцена та Михайловського ототожнює інтереси народу з інтересами особистості взагалі. Він був найбільш вираженим соціалістом з усіх, хто виступав у легальній літературі того часу. Цим визначалося його значення для російської інтелігенції, яка у другій половині XIX сторіччя була майже суцільно соціалістичною. У сфері **філософії**, як вважає М. Бердяєв, виявилися найбільш слабкі позиції Чернишевського. Будучи шанувальником Фейєрбаха, він все-таки значно вульгаризував фейєрбахіанський матеріалізм, забарвив його в колір популярних природничонаукових книжок. Цей рівень був нижчим і більш вульгарним, ніж діалектичний матеріалізм марксистів.

У сфері **естетики** Чернишевський відстоював тезу про те, що дійсність вище мистецтва. В реалістичній естетиці Чернишевського був сильний аскетичний мотив. Цей мотив увійшов згодом в основу більшовицької комуністичної ідеології. Його складові: панування природних і економічних наук, заперечення релігії та метафізики, соціальне замовлення в літературі та мистецтві, мораль соціальної корисності, підпорядкування внутрішнього життя особистості інтересам і директивам суспільства. М. Бердяєв відзначає подвижництво Чернишевського і його істинно християнські чесноти, які зіграли парадоксальну роль в антихристиянській політиці наступної епохи. Нагадаємо, що Добролюбов і Чернишевський являли собою найбільш широкий напрямок нігілізму, орієнтованого на соціальні проблеми, на заперечення існуючих у тодішній Росії громадського порядку та офіційної ідеології, на пошук основ нової світобудови. Іншу течію нігілізму представляв і очолював **Писарєв**. Він виділявся яскраво вираженими індивідуалістичними засадами. Соціальний мотив був у нього виражений слабкіше. В певному сенсі Писарєв був передвісником *персоналістичної революції*. Своє кредо він формулює так: "Що можна розбити, те і потрібно розбивати; що витримає удар, то годиться, що розлетиться вщент, те мотлох; в будь-якому разі, бий праворуч і ліворуч, від цього шкоди не буде і не може бути" [6; 112]. Він головним чином цікавився емансипацією особистості, звільненням від марновірств і забобонів, від сімейних уз і традиційних вдач, від умовностей побуту. В усім процесі емансипації в Писарєва провідну роль грала *розумова емансипація*. Він проповідує матеріалізм, який, за його наївним переконанням звільняє особистість. Він прагне до вироблення нового людського типу, який їм визначається як "мислячий реаліст". Саме тут було закладене джерело конфлікту "покоління дітей", які мислять раціоналістично і неупереджено, з "поколінням батьків", які продовжували мислити ідеалістично і вірити в "абстрактні поняття". Деякі риси типу "мислячого реаліста" були зображені Тургенєвим в образі Базарова ("Батьки і діти"). Сам же

М. Бердяєв про особливості російського нігілізму

Писарєв так інтерпретував образ Базарова: він не "фразер", він – "людина життя, людина справи". Він "не прийме випадкової відлиги за настання весни і проведе все життя у своїй лабораторії, якщо у свідомості нашого суспільства не відбудеться істотних змін". В умовах історично сприятливих "люди, подібні Базарову, виявляться готовими, тому, що постійна праця думки не дасть їм залінуватися, залежатися і заіржавіти, а постійно безсонний скептицизм не дасть їм стати фанатиками спеціальності або млявими послідовниками однобічної доктрини" [7; 45]. За своїм соціальним походженням Писарєв нічим не нагадував різночинців. Дворянське дитя, витончений елегантний парубок з м'якими манерами Писарєв ніяк не походив на "руйнівника основ". Доля його зложилася в типово російській трагічній манері. Він був заарештований з зовсім незначного приводу. Писарєв написав прокламацію-памфлет "Російський уряд під заступництвом Шедо-Ферроті" для таємної студентської друкарні. Захищаючи Герцена від наклепу продажного журналіста барона Фрікса, Писарєв висловив впевненість у близькості російської революції, яка розірве царат, це "потворне чудовисько". Царські жандарми довідалися ім'я автора памфлету. Влітку 1862 р. Писарєв був заарештований і ув'язнений в Петропавловській фортеці. Там він просидів чотири роки в одиночному тюремному ув'язненні. Там і була написана більша частина його статей. Загальну оцінку соціально-політичним відносинам у Росії він виставив таку: "...Життя наше влаштоване погано, так погано, що якби навмисно видумувати, то не можна було б винайти чого-небудь більш незручного" [7; 58]. Це все відбулося тому, вважає Писарєв, що всі, хто мав відношення до влади, мудрували над життям, і вийшла потворність.

Суспільство, на думку Писарєва, може бути виправлене або через поступові змінення завдяки зміні ряду поколінь, або ж до гри повинні вступити "великі перевороти, відповідно до тієї або іншої незадоволеної потреби цілого стану, цілої маси людей" [7; 63]. Сам він віддавав перевагу другому шляху. Після звільнення Писарєв загинув – теж по випадковому збігу обставин – потонув під час купання. Його теоретична спадщина – вододіл між дворянським і різночинським соціалізмом, контрапунктом якого є крайній індивідуалістичний нігілізм.

Два покоління – "батьки" і "діти", ідеалісти 40-х років і нігілісти 60-х – були дуже різними за своєю духовною структурою. Перше покоління було продовженням традицій російської духовності кінця XVIII – початку XIX століття. Воно вийшло з містичного масонства, духовно переробленого німецького ідеалізму і романтизму, сформувалося на соціальному ґрунті російського культурного панства. Людям цього типу при всій його внутрішній шляхетності були властиві мрійність, слабка здатність до дії, лінощі. Із цього шару вийшли "зайві люди". Зовсім іншим є писарєвський тип "мислячого реаліста". Він

далекий від будь-якої мрійності та романтизму, ворог будь-яких піднесених ідей, які не можуть бути втілені в життя. Люди цього типу схильні до цинізму, особливо коли мова йде про викриття ілюзій релігійних, метафізичних або естетичних. Предметом культу нігілістів є справа і праця. Вони визнають лише природничі науки і нехтують науками гуманітарними. Вони проповідують мораль "розумного егоїзму" не тому, що вони були більш егоїстичними, ніж їх дворянські попередники. Навпаки, набагато більшими егоїстами були "романтики", які прикривали свої досить прозаїчні устремління флером піднесених ідей. Але в силу свого походження, виховання і освіти "мислячі реалісти" були слабкими філософами, сповідали вульгарний матеріалізм у стилі Бюхнера та Молешотта, шукали розгадки таємниці буття в розрізуванні жаб. Саме звідси пішов той безглуздий аргумент, що анатомування трупів у одному випадку не виявило присутності людської душі. Нігілізм був спробою насильницького нав'язування аскетизму в мисленні та творчості. В особистості вилучалося право на творчу повноту життя. Течії 70-х років згладили крайнощі нігілізму років 60-х. Але ідея соціального замовлення, що згодом трансформувалася в "принцип партійності" і "соціалістичний реалізм" продовжувала набирати силу в середовищі різночинної інтелігенції.

Висновки

М.Бердяєв убачає два типи, дві іпостасі російського нігілізму. Одна з них виражена в традиції Добролюбова та Чернишевського. Суть цієї традиції – в формуванні особливого типу людей, які своїми помислами та поведінкою є повним запереченням дійсності як "неістинної", "нерозумної", "нелюдської". Продуктом цього заперечення повинна стати дійсність майбутнього як "широкого", "розумного", "людяного". Інша традиція представлена Писарєвим. Суть її – у зворотному векторі дій: у звільненні особистості від оковів і умовностей суспільства, в "поверненні до себе самої". У такій інтерпретації – всі соціальні зміни повинні бути спрямовані на формування найбільш сприятливих умов для саморозкриття особистості. Писарєвський "нігілізм" ближче до "персоналістичної революції" М.Бердяєва, ніж до комуністичної революції В. Леніна. Досвід російського нігілізму зненацька став актуальним для XXI століття. В практиці західної цивілізації стає все більш неефективним породжений нею тип "людини граючої", яка втратила здатність до докладання соціально-значущих зусиль. Західне суспільство відчуває все більш зростаючий дефіцит в активних соціальних діячах. Світ "еталонної" цивілізації має потребу в безкорисливих "донорах", вільних від пануючих у ліберальному суспільстві стереотипів, які здатні вільно віддавати свою енергію справі поліпшення життя. І тут досвід подвижників російського нігілізму з їхнім полум'яним прагненням принести себе в жертву справі звільнення людей, з їх

М. Бердяєв про особливості російського нігілізму

внутрішньою зібраністю, що доходить до аскетизму, і цілеспрямованістю стає досить привабливим для кризового часу XXI століття.

Перспективи подальших наукових досліджень:

- вивчення феномена російського нігілізму в контексті теоретико-методологічних засад його аналізу.

Джерела

1. Лосский Н.О. Характер русского народа. Книга вторая./ Н.О. Лосский . – М., Ключ, 1990. – 96с.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма./ Н.А. Бердяев – М., Наука. 1990. – 220с.
3. Добролюбов Н.А. Собр. соч. в 9 т. Т. 1У. / Н.А. Добролюбов. – М., 1962.
4. Галактионов А.А., Никандров П.Ф. Русская философия в IX-XIX в.в. / А.А. Галактионов, П.Ф. Никандров – Л., ЛГУ, 1989. – 744с.
5. Чернышевский Н.Г. Полн. Собр. соч., Т. IV./ Н.Г. Чернышевский – М., 1948.
6. О России и русской философской культуре./ – М.: Наука, 1990 – 528 с.
7. Писарев Д.И. Соч. Т.11./ Д.И. Писарев – М., 1955.
8. Володин А.И., Карякин Ю.Ф., Плимак Е.Г. Чернышевский или Нечаев?/ А.И. Володин, Ю. Ф. Карякин, Е.Г. Плимак – М: Мысль, 1976. – 296с.
9. Бердяев Н.А. Русская идея. Судьба России./ Н.А. Бердяев – М., 1997. – 541 с.

Стаття надійшла 10.02.10 р.